

PRINOS POZNAVANJU PERIODIZACIJE I REGIONALIZACIJE INDUSTRIJE JUGOSLAVIJE*

DRAGUTIN FELETAR

Akcelerativnim razvojem, osobito u zadnjih tridesetak godina, industrija je postala jedan od najutjecajnijih faktora mijenjanja geografskog prostora u većini regija Jugoslavije. S oko 2,4 milijuna radnika ili oko 37 posto od ukupno zaposlenih, te s oko 41 posto sudjelovanja u ostvarivanju društvenog proizvoda (1983.), upravo industrija postala je je najvažnija grana jugoslavenske privrede. Na razinu razvijenosti suvremene jugoslavenske industrije, na njezinu strukturu, a osobito na njezin prostorni raspored, djelovao je splet raznoznačnih razvojnih i lokacijskih faktora. Upravo za jugoslavenske prilike i specifičnosti, jedan od najvažnijih lokacijskih faktora razvoja i prostornog rasporeda industrije predstavljaju povijesne prilike u kojima se ona razvijala. U hijerarhiji lokacijskih faktora, taj povijesni razvoj i tradiciju proizvodnje mogli bismo svrstati u sam vrh po svojem utjecaju i značenju. Dakle, da bismo mogli objasniti geografske osobine i utjecaje suvremene jugoslavenske industrije, neophodno moramo poznavati i analitički objasniti njezin povijesni razvoj. Stoga periodizacija razvoja jugoslavenske industrije nije samo tema za povjesničare (ili ekonomiste i druge istraživače), već prvenstveno i predmet geografskih istraživanja, ali dakako uz primjenu specifične geografske (ili u ovom slučaju industrijskogeografske) metodologije.

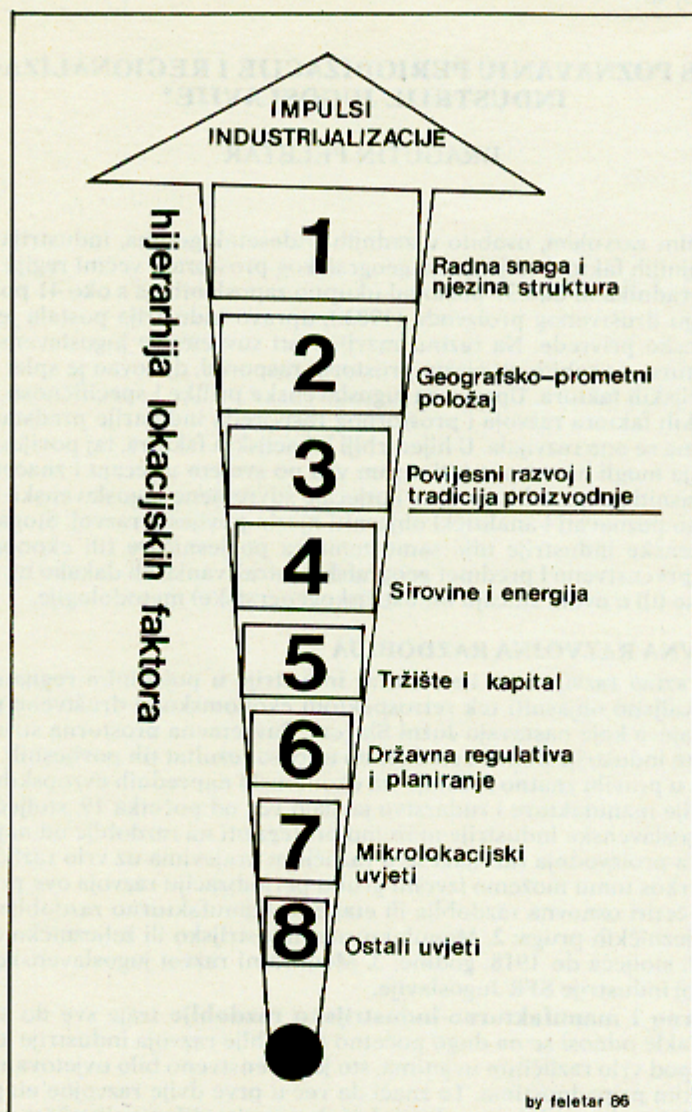
ČETIRI OSNOVNA RAZVOJNA RAZDOBLJA

Različitost razine razvijenosti i strukture industrije u pojedinim regijama Jugoslavije danas, može se valjano objasniti tek retrospektom ekonomskog i društveno-političkog stanja pojedinih krajeva koje nastavaju Južni Slaveni. Suvremena prostorna struktura i raspored jugoslavenske industrije dobrim su dijelom upravo rezultat tih povijesnih zbivanja. Iako razvoj industrije u pravilu znatno zaostaje iza ekonomski naprednih evropskih zemalja, ipak se u nas značajnije manufakture i rudarstvo javljaju već od početka 19. stoljeća, pa potrebu periodizacije jugoslavenske industrije možemo protegnuti na razdoblje od najmanje 150 godina. Industrijska proizvodnja razvijala se u različitim krajevima uz vrlo različite trendove i značenja, ali usprkos tomu možemo izvršiti grubu periodizaciju razvoja ove privredne grane u Jugoslaviji na četiri osnovna razdoblja ili etape: 1. Manufakturno razdoblje – od početka do izgradnje željezničkih pruga; 2. Manufakturno-industrijsko ili željezničko razdoblje – od 70-tih godina 19. stoljeća do 1918. godine; 3. Međuratni razvoj jugoslavenske industrije; 4. Suvremeni razvoj industrije SFR Jugoslavije.

Manufakturno i manufakturno-industrijsko razdoblje traje sve do svršetka prvog svjetskog rata, dakle odnosi se na dugo početno razdoblje razvoja industrije kada su se naši krajevi razvijali pod vrlo različitim uvjetima, što je prvenstveno bilo uvjetovano njihovim državnim i političkim pripadnostima. To znači da već u prve dvije razvojne etape među pojedinim regijama južnoslavenskih zemalja dolazi do izrazite diferencijacije u razini industrijske razvijenosti, koja se s nešto ublaženim karakteristikama održala sve do danas.

Manufakturno-industrijska proizvodnja u većini južnoslavenskih zemalja razvijala se u to doba teritorijalne razjedinjenosti uglavnom u nepovoljnim ili vrlo nepovoljnim uvjetima. Iako je u nekim krajevima, pogotovo na zapadu i sjeveru zemlje, postojala razmjerno razvijena tradicija obrtničke (cehovske) proizvodnje, ipak je gotovo svuda ovladavanje tehničko-tehnološkim sistemom manufakturne i industrijske proizvodnje teklo uz izražen zaostatak iz tadanjih ekonomski razvijenih zemalja starog kontinenta. Organizacija rada i proizvodnja bila je neefikasna, a kadrovi slabo obučeni. Akumulacija vlastita privatnoga kapitala, a time i mogućnosti kreditiranja većih investicija koje su nužne u industrijskom razvoju, bile su minimalne, pa je ovaj razvoj prvenstveno ovisio od angažmana kapitala iz razvijenih, mahom susjednih zemalja, koje su pak na manufakturno-industrijski razvoj južnoslavenskih

* Recenzent dr. Adolf Malić

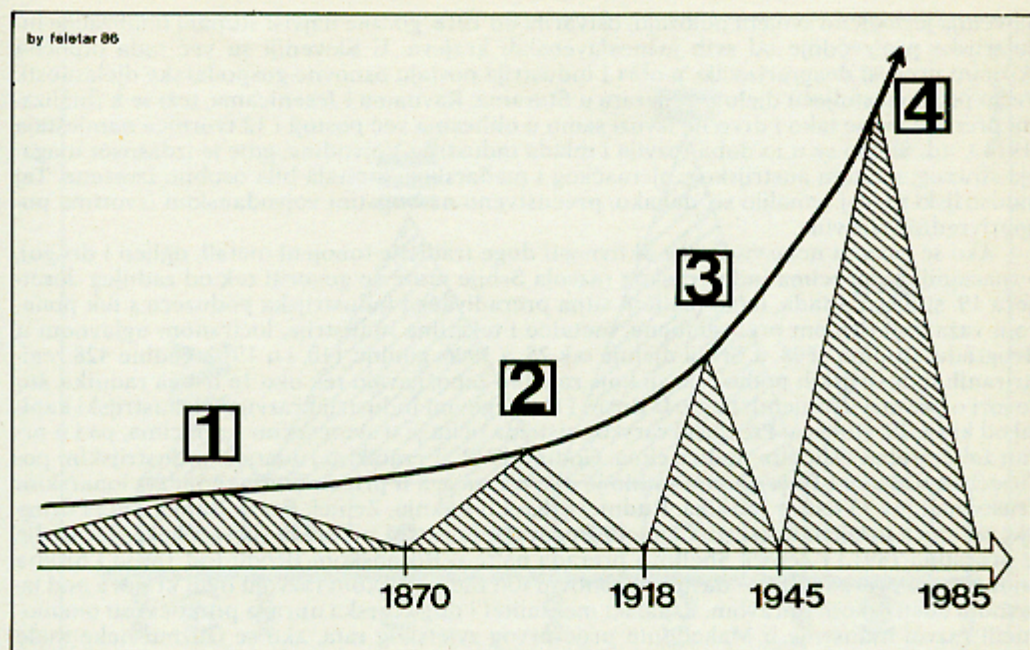

Graf. 1. U hijerarhiji lokacijskih faktora razvoja jugoslavenske industrije, faktor povijesnog razvoja i tradicije proizvodnje zauzima visoko treće mjesto, te ga je nužno istražiti i s geografsko-povijesnog stajališta

Graph 1. In the hierarchy of the factors that determined the location of Yugoslav industry, the third place is held by the factor of historical development and of a manufacturing tradition. This factor thus deserves to be thoroughly researched from the aspects of historical geography

krajeva gledale s izrazito kolonijalističkih pozicija. Značajna kočnica bržem razvoju manufakturne i pogotovo industrije, bio je nedostatak šireg organiziranog i zaštićenog jugoslavenskog tržišta, budući da je taj teritorij bio državno i politički rascjepkan, uz izraziti nedostatak zakonske (carine i drugo) regulative koja bi štitila funkcioniranje takova tržišta.

Sve je to uvjetovalo da se industrija u našim krajevima do prvoga svjetskoga rata vrlo slabo razvila i što su razlike u manufakturno-industrijskoj razvijenosti pojedinih područja bile visoko izražene. Na području današnje Hrvatske i Slovenije ostvaren je već u to doba

Graf 2. Četiri osnovna razvojna razdoblja industrije u južnoslavenskim zemljama: 1. Manufakturna faza (do 1870.), 2. Manufakturno-industrijska ili željeznička faza (do 1918.), 3. Međuratna jugoslavenska industrija (1918–1945), 4. Suvremena industrija SFR Jugoslavije (1945–1985)

Graph 2 The four basic development phases of industry in the South Slavic countries: 1) phase of manufacture (till 1870); 2) phase of industrial manufacturing of goods or railroad phase (till 1918), 3) Yugoslav industry between the World Wars (1918–1945); contemporary Yugoslav industry (1945–1985).

razmjerno uspješan evolutivni šljied od cehova preko manufaktura prema industriji, ali je ipak značajnija industrijalizacija uslijedila tek prodorom stranoga kapitala. To je, pak, u pravilu značilo i početak grube eksploatacije rudnih i drugih prirodnih bogatstava naših krajeva (prvenstveno šuma). Ta je eksploatacija, s kojom se počela razvijati i osnovna industrijska prerada, u početku vezana uz slabu razvijenu cestovnu mrežu i promet na rijekama, a pravi impuls dobiva izgradnjom željezničkih pruga u zadnjim desetljećima prošloga stoljeća.

U tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji do 1918. godine razvile su se neke manufakture i industrijska poduzeća za eksploataciju ugljena, zatim osobito prehrambena industrija (uz dominaciju mlinarstva) i naročito eksploatacija šuma (s osnovnom primarnom preradom drva). Određen impuls takvom razvoju dale su neke novoosnovane nacionalne ekonomske organizacije, poput Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva (osnovanog već 1843.), zatim Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu (1852.), a osobito stasanje velikog broja štedionica i banaka u mnogim hrvatskim gradovima u drugoj polovici 19. stoljeća. Konačno, tek 1903. godine osnovan je u Zagrebu i Savez hrvatsko-slavonskih industrijalaca. Usprkos spomenutim promjenama, dominacija stranog kapitala bila je još uvijek očigledna, naročito u velikim manufakturno-industrijskim firmama. Godine 1889. u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je registriranih svega 37 a 1910. godine već 271 industrijska firma sa 31.599 zaposlenih (od toga više od 80 posto firmi bila su mala industrijska i manufakturna poduzeća s manje od 20 zaposlenih).

Industrija i rudarstvo na Jadranskoj obali razvijali su se tada u specifičnim uvjetima, a o početku procesa litoralizacije privrednog razvoja još nije moglo biti ni govora. Osobitu važnost ima istarsko ugljenarstvo, zatim proizvodnja cementa i prerada ribe, ali isto tako i brodogradnja. Primjerice, austrijski »Arsenal« u Puli – osnovan još 1849. – zapošljavao je 1914. godine više od osam tisuća radnika. Uz razvijenu eksploataciju šumskog i rudnog bogatstva,

Slovenija je, logično svojem položaju, ostvarila do 1918. godine najviši stupanj finalizacije industrijske proizvodnje od svih južnoslavenskih krajeva. U Sloveniji su već tada otpočeli skromni procesi deagrarizacije, a obrt i industrija postaju osnovne gospodarske djelatnosti. Već u prošlom stoljeću djeluju željezara u Storama, Ravnama i Jesenicama, teži se k finalizaciji prerade, pa se tako i drvo ne izvozi samo u oblicima već postoji i 12 tvornica namještaja (1914.), itd. Slično se u to doba razvija i mlada industrija Vojvodine, gdje je izdašnost ulaganja stranog, mahom austrijskog, njemačkog i mađarskog kapitala bila osobito izražena. Taj industrijski razvoj temeljio se, dakako, prvenstveno na bogatim vojvodanskim izvorima poljoprivrednih sirovina.

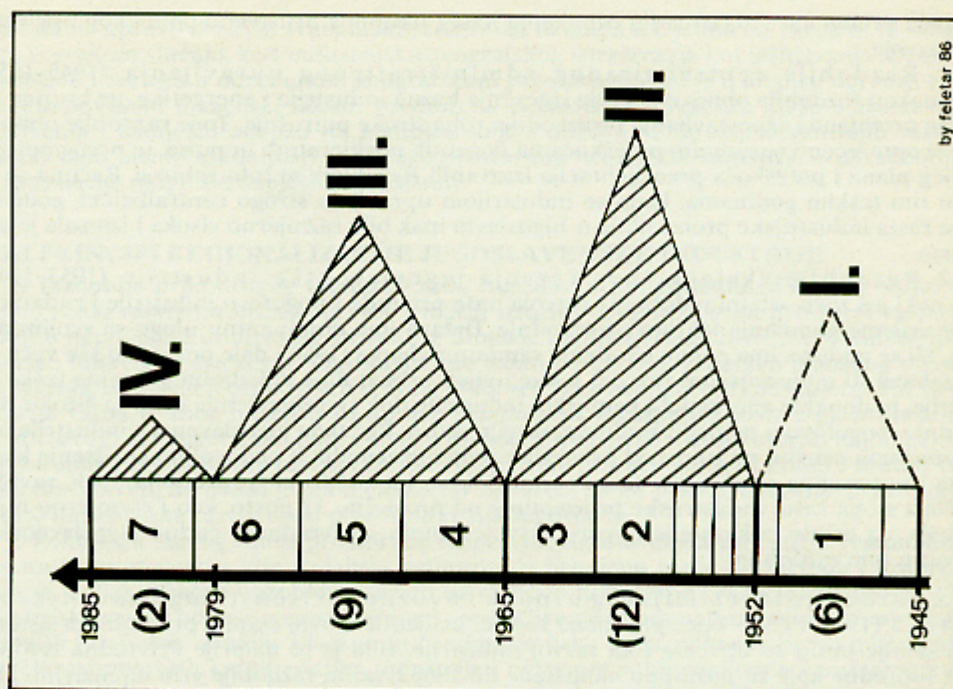
Ako se izuzmu neke rudarske aktivnosti duge tradicije (obojeni metali, ugljen i drugo), o značajnijim počecima industrijskog razvoja Srbije može se govoriti tek od zadnjeg desetljeća 19. stoljeća. I tada, to su mahom sitna prerađivačka industrijska poduzeća s tek ponekom važnijom firmom prehrambene, metalne i tekstilne industrije, lociranom uglavnom u Beogradu. Godine 1898. u Srbiji djeluje tek 28, a 1906. godine 110, i u 1910. godine 428 registriranih industrijskih poduzeća, ali koje zajedno zapošljavaju tek oko 16 tisuća radnika, što govori o prevazi usitnjenih firmi. U Bosni i Hercegovini industriju razvija tek austrijski kapital od kraja 19. stoljeća. Prevlast erarskog sistema očita je u svim većim rudnicima, pa i u prvim željezarama i sličnim poduzećima. Godine 1912. u erarskim rudarsko-industrijskim poduzećima u Bosni i Hercegovini radilo je oko 8 tisuća, a u privatnim (mahom akcionarskim društvima) još 23 tisuće radnika. Rudnici u Kreki, Kaknju, Zenici, Brezi, Banjoj Luci i drugdje, talionice u Jajcu, Kreševu, Fojnici i Busovači, željezare u Varešu (prva visoka peć ovdje je proradila 1891.) i Zenici, Shellova prerada nafte u Bosanskom Brodu (od 1893.) i brojna poduzeća za preradu drva – davali su osnovni ton industrijskom razvoju ovih krajeva pod izravnom austrijskom upravom. Esnafski mentalitet i duga turska uprava praktički su onemogućili razvoj industrije u Makedoniji prije prvog svjetskog rata, ako se izuzmu neke male tekstilne i prehrambene manufakture. Slično je bilo i u Crnoj Gori, koja je u to doba bez kapitala, bez sirovina i sa slabo organiziranim prometom.

Može se, dakle, zaključiti da su utjecaji industrijske revolucije u našim krajevima do 1918. godine bili skromni i da su se vrlo različito odrazili u različitim krajevima zemlje. Zapravo, teško je i govoriti o pravim osobinama industrijske revolucije u južnoslavenskim zemljama u to doba, već više o pripremljenoj fazi njezina pohoda na rastakanje tradicionalne agrarne strukture u njima.

Međuratni razvoj jugoslavenske industrije (1918–1945) ima oznake pravih početaka industrijske revolucije u nas. Međutim, zbog povijesnog nasljeđa, kao i brojnih društveno-ekonomskih i političkih problema stare Jugoslavije, u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, industrijski razvoj u našim krajevima ne samo da nije sličnim trendom uspio pratiti ekonomski napredne evropske zemlje, već je u značajnoj mjeri nastavljena kolonijalistička eksploatacija naših prirodnih resursa, struktura industrijske proizvodnje nije bitnije poboljšana, a također su produbljene razlike u teritorijalnoj razvijenosti industrije u pojedinim dijelovima zemlje.

Usprkos brojnim manjkavostima toga razvoja, učinjeni su neki pozitivni pomaci u industriji stare Jugoslavije, koji su se prvenstveno odnosili na stvaranje snažnije jugoslavenske prometne mreže, na početak litoralizacije nekih privrednih djelatnosti, na jači zamah formiranja vlastitog stručnog kadra (ostvarenjem većeg broja fakulteta, srednjih i viših škola), na određeno jačanje i okrupnjavanje domaćeg kapitala, te konačno na formiranje (zaštićenog) jugoslavenskog tržišta. Ti pomaci, međutim, nisu spriječili daljnju dominaciju stranog kapitala u jugoslavenskom rudarstvu i industriji, koji je, primjerice, 1939. godine kontrolirao čak 42 posto vrijednosti ukupne jugoslavenske industrijske proizvodnje (od 21 posto u prehrambenoj do 99 posto u proizvodnji obojenih metala). U interesu stjecanja brzog profita, strani kapital preferirao je razvoj onih industrijskih grana koje su razvijenoj evropskoj industrijskoj proizvodnji davale poluproizvode i sirovine, pa je tako došlo do velike zavisnosti ukupnog privrednog razvoja Jugoslavije od privreda razvijenih zemalja. U to doba i u značajnom dijelu jugoslavenskih krajeva započeli su dublji procesi deagrarizacije, a broj zaposlenih u sekundarnim (i terciarnim) djelatnostima sporo je rastao, tako da je došlo do visokog postotka stvarne i latentne nezaposlenosti, kao i do pojave razmjerno intenzivne emigracije stanovništva.

Uz činjenicu što starojugoslavenska industrija nije uspjela držati tehničko-tehnološki korak s evropskim i svjetskim industrijskim razvojem, što je presporo mijenjana kvalifikacij-

Graf 3. Četiri podetape poslijeratnog razvoja jugoslavenske industrije: I. Razdoblje centralističko-administrativnog upravljanja (1945–1952), II. Razdoblje ekstenzivnog razvoja (1953–1965), III. Razdoblje brzog investicijskog razvoja i uvozne zavisnosti (1966–1979), IV. Razdoblje razvoja u uvjetima ekonomske stabilizacije (1979–1985). Arapskim brojkama u zagradama naznačene su prosječne godišnje stope porasta industrijske proizvodnje u određenim vremenskim razdobljima, a arapskim brojkama unutar grafikona pojedini petogodišnji razvojni planovi

Graph 3 The four sub-divisions of the development of the Yugoslav industry in the post-war period: 1) era of centralist administration (1945–1952); 2) extensive development (1953–1965); 3) era of rapid development, lively investment activity, and increasing dependence on foreign imports (1966–1979); 4) development in the conditions of economic stabilization (1979–1985). Arabic numerals in parentheses denote the average annual growth rates of industrial production within given periods, while the arabic numerals inside the graph denote the individual five-year development plans.

ska struktura industrijskog radništva, te što je neefikasno djelovalo jugoslavensko tržište i nedovoljno se okrupnjavao domaći kapital, nasliedena neravnomjernost u prostornom rasporedu manufaktura i industrije nije bitnije popravljena. Godine 1919. na području Jugoslavije djelovalo je 2.064 a 1939. godine 4.257 industrijskih poduzeća, mahom s malim brojem zaposlenih. Neposredno nakon prvog svjetskog rata čak je 84,2 posto industrijskih pogona bilo locirano u krajevima koji su ranije bili pod austro-ugarskom upravom. Takav neravnomjerni prostorni raspored industrije do 1939. godine tek je neznatno poboljšani i to nešto bržom industrijalizacijom Srbije i Makedonije, iako su ti pomaci u pravcu dislokacije bili minimalni.

Razdoblje suvremenog razvoja jugoslavenske industrije (1945–1985) zauzima središnju etapu u ukupnoj povijesti ove privredne grane u nas. Procesi industrijalizacije, sa svim pozitivnim i negativnim osobinama, razbuknuli su se u našoj zemlji pogotovo u zadnja tri desetljeća, te predstavljaju temeljnu oznaku transformacije jugoslavenske privrede i društva. Prema svojim karakteristikama, poslijeratni industrijski razvoj SFR Jugoslavije ima niz podetapa, koje se vremenski mogu različito razgraničiti, zavisno od pokazatelja koji se koriste za usporedbu. Neki autori ovo razvojno razdoblje (uglavnom) dijele prema pojedinim petogodišnjim planovima, ili uz neke druge kriterije. Ovom prilikom ističemo mogućnost periodizacije naše industrije u zadnjih 40 godina na četiri osnovna razdoblja ili podetape, koje se

odvajaju prema karakterističnim oznakama našeg ukupnog društveno-političkog i privrednog razvoja.

1. Razdoblje centraliziranog administrativnog upravljanja (1945–1952), kada nakon razdoblja obnove počinje izgradnja bazne industrije i energetike, uz krupne socijalne promjene i zapostavljanje proizvodnje roba široke potrošnje. To je razdoblje obnove, koje je opterećeno ogromnim poteškoćama početnih poslijeratnih impulsa, te prvog petogodišnjeg plana i poteškoća preorijentacija izazvanih Rezolucijom Informbiroa. Računa se da je i u tim teškim godinama, kada se industrijom upravljalo strogo centralistički, godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje u Jugoslaviji ipak bila razmjerno visoka i iznosila je oko 6 posto.

2. Razdoblje ekstenzivnog razvoja jugoslavenske industrije (1953–1964), koje neki još zovu »zlatnim dobom« razvoja naše privrede i pogotovo industrije i rudarstva. To je vrijeme gomilanja faktora proizvodnje. Država ima dominantnu ulogu sa svojim planom, ali se poduzećima nakon uvođenja samoupravljanja (1950.) daje postupno sve veća samostalnost. U industrijskom razvoju još se uvijek primat daje pojedinim granama teške industrije, te donekle energetici i kemijskoj industriji, dok se proizvodnja roba za široku proizvodnju, pogotovo u pogledu kvalitete, razvija sporo. Već tada jugoslavenska industrija ulazi u značajnu uveznu zavisnost od privreda razvijenih zemalja, a nedovoljno korištenje kapaciteta i nepovoljna struktura – također su osobine toga razvojnog razdoblja. Ipak, zavidna godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje od prosječno 12 posto, kao i razmjerno niska inflacija, uz ostale pokazatelje govore o svojevrsnom »privrednom čudu« jugoslavenskog razvoja u tom razdoblju.

3. Razdoblje investicijskog uspona i uvezne zavisnosti jugoslavenske industrije (1965–1979) – opće promjene koje su uslijedile u ovoj etapi u privrednom sistemu naše zemlje bitno su utjecale i na razvoj industrije. Bila je to najprije Privredna reforma 1965. (odredbe koje su postupno napuštene do 1968.), zatim razdoblje vrlo intenzivnih i gotovo nekontroliranih investicija u industriji (i drugdje), što je donekle nastavljeno i nakon inauguracije novog privrednog sistema nakon novog Ustava i Zakona o udruženom radu (1974. i 1975.). Investicije u osnovna sredstva u industriji izrazito brzo rastu, povećava se samostalnost radnih organizacija u odlučivanju, raste važnost i uloga tržišnih odnosa, ali uz to uvelike jača uvoz sirovina, proizvoda i znanja (pogotovo licenci), što stavlja jugoslavensku industriju u sve izrazitiju zavisnost od drugih, mahom razvijenih zemalja. Usporedo brzo raste zaduživanje u inozemstvu, osobito nakon 1975. godine, a znatan dio investicija ne daje očekivane dohodovne rezultate, odnosno iskorištenost raspoloživih industrijskih kapaciteta na niskoj je razini. Iako se obujam industrijske proizvodnje od 1965. do 1975. godine povećava po prosječnoj godišnjoj stopi od oko 9 posto, što je vrlo visoko, procesi deagrarizacije još su intenzivniji, pa razvoj izvanpoljoprivrednih aktivnosti ne može zaposliti svu zainteresiranu radnu snagu, što jača ekonomsku emigraciju, pa i nezaposlenost (pogotovu latentnu). Sa zadržskom od nekoliko godina na vrata jugoslavenske industrije svom je snagom zakucala i svjetska energetska kriza praćena oznakama privredne recesije (koja je započela još 1974., i oko 1979. do 1982. bila na vrhuncu), tim više što je vitalni dio jugoslavenske industrije bio orijentiran na (dotad jeltinu) naftu kao osnovni izvor energije. Već u tom razdoblju do izražaja u punoj mjeri došli su nepovoljni elementi unutrašnje strukture, nedovoljne organiziranosti i neefikasnosti izvozne orijentacije jugoslavenske industrije.

4. Stabilizacijsko razdoblje razvoja jugoslavenske industrije (od 1979. do danas) – jugoslavenska industrija, baš kao i privreda u cjelini, nalazi se već desetak godina u snažnom unutrašnjem previranju. Traže se povoljniji putovi usaglašavanja unutrašnjeg razvoja, što podrazumijeva i radikalnije izmjene privrednog sistema, ali i efiksnije prilagodavanje potrebama svjetskog tržišta. Nužna orijentacija na unutrašnju stabilizaciju (jer su uglavnom iskorištene unutrašnje rezerve i vanjski krediti) bila je razlogom i dosta rapidnom padu životnog standarda stanovništva (uglavnom od 1979. godine nadalje), kao i izrazito visokim stopama inflacije. Kretanje obujma industrijske proizvodnje u nekim je godinama imalo čak i negativne pokazatelje, a prosječna godišnja stopa rasta od 1980. god 1984. godine iznosila je svega 1,9 posto. Radi se o neophodnoj preorijentaciji industrijske proizvodnje s ekstenzivnog na kvalitativni razvoj, kako bi se postupno mogla provesti orijentacija na izvozne poslove naše industrije.

Iako ovakva periodizacija razvoja jugoslavenske industrije u zadnjih oko 150 godina ima logične razloge i temelje, ona dakako ima i podosta manjkavosti, pa možemo zaključiti

da je odabir upravo ovakvih vremenskih razdoblja ili etapa tek jedna od varijanti ili mogućnosti. U svakom slučaju, kod industrijsko-geografskog istraživanja i objašnjavanja industrije kao pojave i faktora u određenom geografskom prostoru, nužno je u analizu ugraditi i ovaj razvojno-povijesni lokacijski faktor. Predložena periodizacija svakako može olakšati takva istraživanja i usmjeriti analizu na kompletiranje i objašnjavanje najrelevantnijih razvojnih faktora, kako bismo zakonitosti sadašnjeg prostornog rasporeda industrije u određenoj regiji Jugoslavije mogli što uspješnije objasniti.

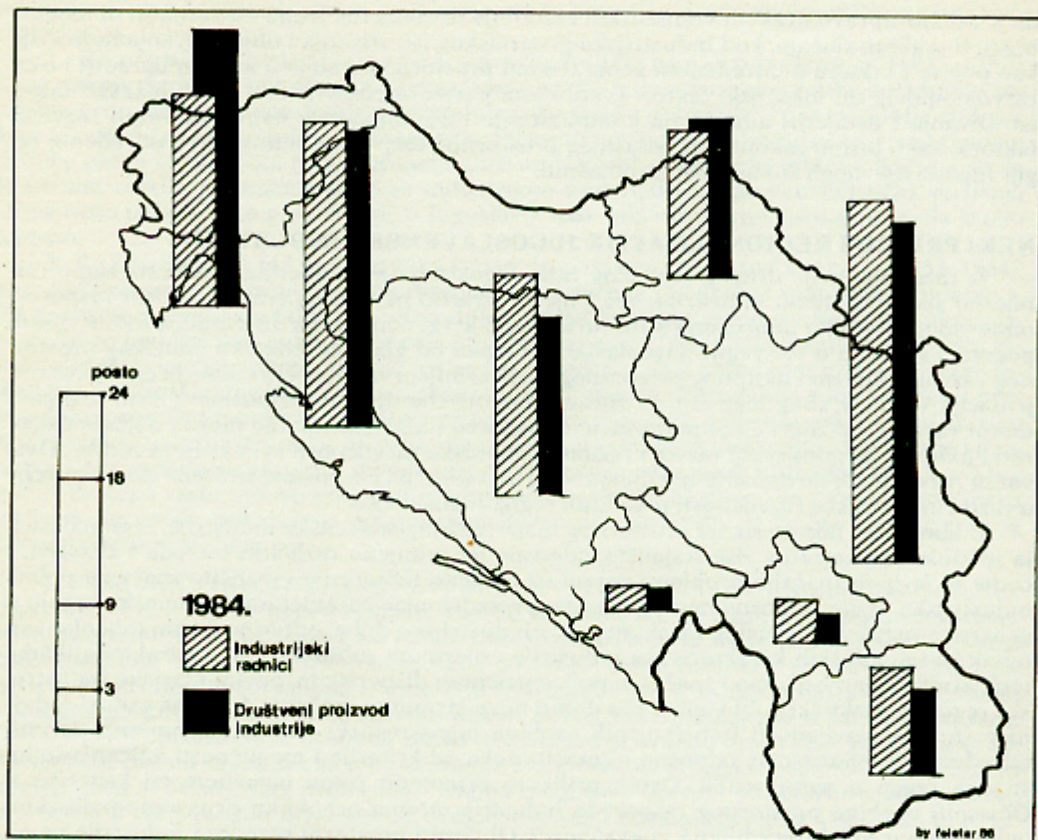
NEKI PRINCIPI REGIONALIZACIJE JUGOSLAVENSKE INDUSTRIJE

Iz razdoblja prije drugog svjetskog rata, Jugoslavija je naslijedila, dakle, ne samo razmjerno slabo razvijenu industriju, već i njezin izrazito neravnomjeran prostorni raspored, odnosno nepovoljnu unutrašnju strukturu. Stoga je ravnomjernija distribucija industrijskih pogona i funkcija u sve regije Jugoslavije bio jedan od glavnih zadataka planskog prostornog razvoja, odnosno ukupnog privrednog rasta zemlje u zadnja četiri desetljeća. Takva orijentacija važna je zbog toga što su upravo sekundarne djelatnosti postale glavni nosilac i motor razvoja, što znači da bi policentrični raspored industrije ujedno mogao najbrže osigurati i ukupno ravnomjerniji razvoj i razinu ekonomske razvijenosti svih krajeva zemlje. Ovaj važan razvojni cilj od danas je tek djelomično ostvaren, pa još postoje izražene disproporcije u razini industrijske razvijenosti pojedinih regija Jugoslavije.

U kontekstu takvog stanja prostornog rasporeda jugoslavenske industrije, regionalizacija se može promatrati s više stajališta, odnosno uz primjenu različitih metoda i kriterija. I ovdje se javljaju značajni problemi vezani uz različito tumačenje i različito značenje pojma industrijske regije, odnosno nemogućnosti »presađivanja« parametara koji se primjenjuju u geografiji razvijenih zemalja. Ulaskom u postindustrijsko doba, odnosno brzim mijenjanjem tehničko-tehnoloških karakteristika industrije i njezinom sublimacijom s karakteristikama tercijarnih djelatnosti, kao i snažnom policentričnom disperzijom, pojam klasične industrijske regije se praktički gubi i ona treba dobiti nove atribute i značenje. Ipak, na osnovi sadašnjeg stupnja razvijenosti i strukturnih osobina jugoslavenske industrije, možemo izvršiti određenu regionalizaciju, odnosno naznačiti neke od kriterija i mogućnosti isticanja industrijskih regija u našoj zemlji. Ovom prilikom primijenit ćemo uglavnom tri kriterija: 1. Objasniti osobine prostornog rasporeda industrije prema osnovnim društveno-političkim jedinicama u SFRJ (republike i pokrajine), 2. Objasniti prostorni raspored industrije na temelju apsolutnih pokazatelja broja industrijskih radnika po općinama i gradovima u SFRJ Jugoslaviji, i 3. Prikazati regionalizaciju industrije Jugoslavije na temelju nekih kvalitetnijih kvantitativnih mjerila baziranih uglavnom na odnosu broja industrijskih radnika i broja stanovnika po općinama i gradovima (stupanj industrijalizacije, lokacijski kvocijent i slično).

Današnji prostorni raspored industrije po pojedinim republikama i pokrajinama u SFRJ Jugoslaviji pokazuje da se usprkos mjera planskog policentrizma i ravnomjernijeg razvoja svih krajeva naše zemlje, naslijedeno stanje kao i drugi faktori neravnomjernog prostornog rasporeda industrije vrlo teško prevladavaju, te da je to dugotrajan i mukotrpan proces. Prema novijim podacima (Tablica 1, 1983.), sudjelovanje broja industrijskih radnika Bosne i Hercegovine, Crne Gore i pogotovo Kosova u ukupnom broju zaposlenih u industriji Jugoslavije još je uvijek niži od postotka sudjelovanja stanovništva tih federalnih jedinica u ukupnom stanovništvu zemlje. S druge strane, industrija Slovenije i nekih drugih dijelova Jugoslavije, ne samo da relativno više zapošljava svoje stanovništvo, već ima i znatno povoljniju unutrašnju strukturu, viši stupanj finalizacije i ostvaruje relativno veći društveni bruto proizvod. Upravo zbog različitih razvojnih lokacijskih faktora između pojedinih republika i pokrajina, pa i krajeva unutar njih, razlike u razini industrijske razvijenosti teško se i sporo smanjuju.

Da je na tom planu ipak nešto ostvareno, pokazuju usporedni podaci za sve federalne jedinice između 1954. i 1984. godine. Naime, ako se kao prosječno stanje uzme 1983. godina (1983-100), onda je razlika između indeksa 1984. i 1954. u vrijednosti industrijske proizvodnja za cijelu Jugoslaviju 96 poena. Veću indeksnu razliku od prosjeka Jugoslavije, a to znači da su se relativno nešto brže industrijski razvijale od prosjeka zemlje, zabilježili su: Crna Gora (117), Makedonija (103) i Srbija (99) – od toga Uža Srbija (100), Kosovo (97) i Vojvodina (97). U istom usporednom razdoblju Bosna i Hercegovina ima indeksnu razliku u prosjeku zemlje (96), a znatno nižu imaju industrije Slovenije (90) i Hrvatske (93). To govori o trendu smanjivanja razlika u razini industrijske razvijenosti, koji je pogotvo karakterističan za raz-

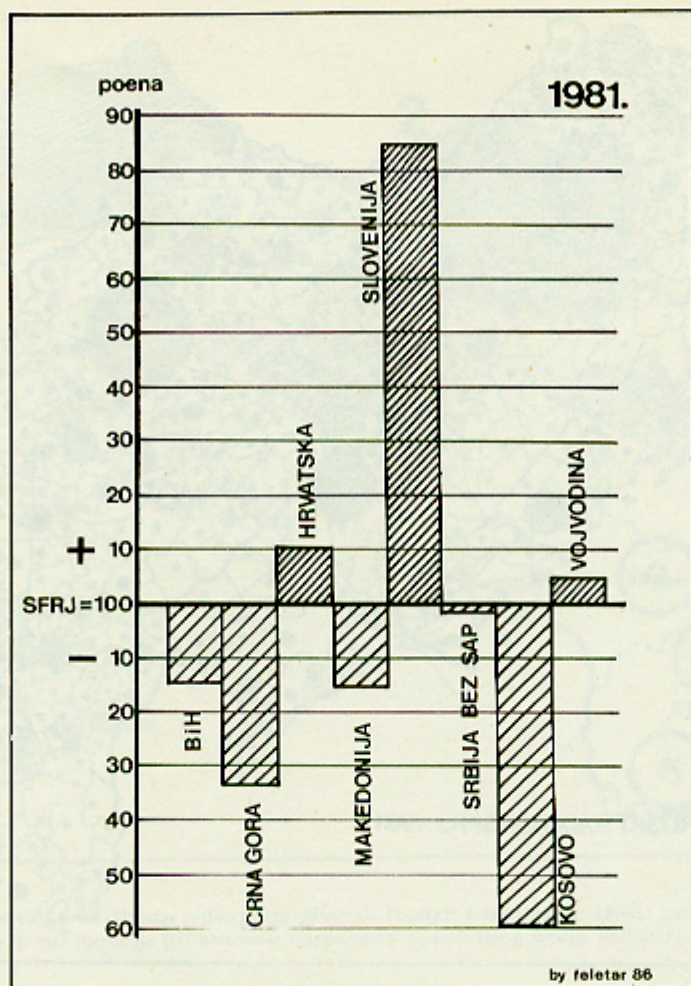
Graf 4. Prostorni raspored industrijske razvijenosti pojedinih republika i pokrajina u SFR Jugoslaviji 1985. godine na temelju broja industrijskih radnika i društvenog proizvoda koji oni ostvaruju u odnosu na ukupne vrijednosti za cijelu zemlju

Graph 4 Spatial distribution of industrially developed areas in the individual republics and autonomous provinces of Yugoslavia 1984 and the share of the social product they realize as compared with the total social product of Yugoslavia.

doblje od zadnja dva desetljeća, ali je očito da je taj trend još uvijek prespor da se brže prevladaju postojeće goleme razlike, pogotovo u odnosu na neke dijelove Jugoslavije (Kosovo).

Ovakva (gruba) regionalizacija industrije po pojedinim federalnim jedinicama može poslužiti tek za donošenje nekih uopćenih zaključaka, kao i u didaktičke svrhe. Stoga se može samo ograničeno koristiti i to u posebnim slučajevima kada želimo objasniti ekonomska zajedništva i razlike naših federalnih jedinica.

Nešto temeljitiji i zorniji prostorni raspored industrije u Jugoslaviji daje kartografski apliciran apsolutni broj industrijskih radnika po općinama i gradovima u našoj zemlji. S obzirom na razinu opremljenosti i druge karakteristike jugoslavenske industrije, upravo broj zaposlenih može poslužiti kao jedan (iako ne i jedini) od najusporedivijih pokazatelja razvijenosti i procesa industrijalizacije. Iz takvog kartograma prostornog rasporeda industrijskih radnika po općinama i gradovima Jugoslavije ponajprije se uočavaju goleme razlike u razvijenosti među pojedinim većim i manjim regijama. Također se uočava snažnija koncentracija industrije u sjeverozapadne krajeve naše zemlje, odnosno u središnje dijelove Srbije, Vojvodine i Bosne. Najizrazitija koncentracija industrije (odnosno industrijskih radnika) uočljiva je u Zagrebu i Beogradu, zatim u tzv. slovenskoj industrijskoj potkovi (Jesenice - Kranj -

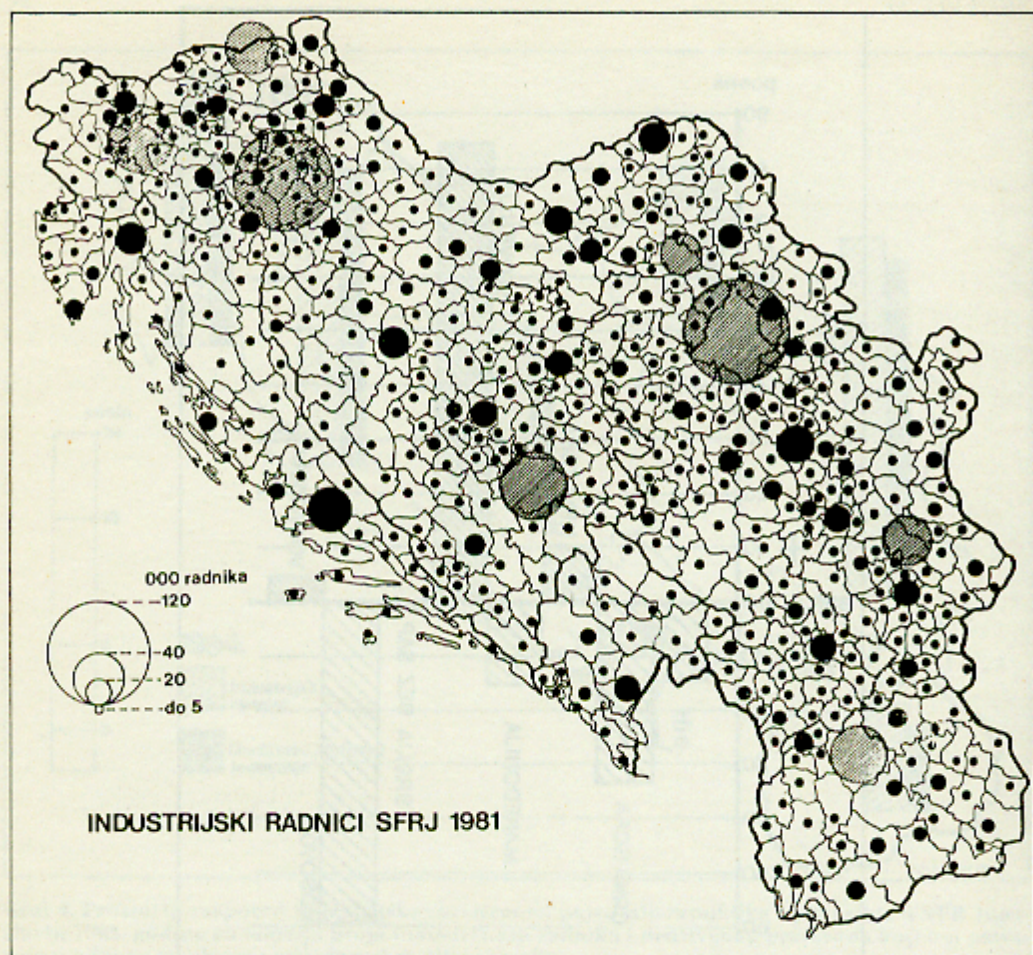

Graf 5. Stupanj industrijalizacije u pojedinim republikama i pokrajinama SFR Jugoslavije 1981. godine prema broju industrijskih radnika na tisuću stanovnika, ako se prosjek SFRJ označi s konstantom 100

Graph 5 The degree of industrialization of the individual republics and autonomous regions of Yugoslavia 1981 according to number of industrial workers per 1000 inhabitants (Yugoslav average = 100)

Ljubljana – Hrastnik – Celje – Velenje – Maribor), u glavnim gradovima ostalih federalnih jedinica i u najvećim gradovima mezoregionalnog značenja. Ovakav prostorni raspored ne podupire samo povijesni razvoj, već i razvijenost prometne mreže, kao i još prespori proces litoralizacije naše privrede, te niz drugih relevantnih faktora.

Uz neke neophodne ograde, a i iz metodičkih razloga, korisno je na temelju spomenutog pokazatelja (raspored industrijskih radnika) objasniti i izdvojiti nekoliko glavnih i izoliranih (sekundarnih) industrijskih regija u Jugoslaviji. Te su regije, doduše prostorno definirane, s nejednakim kriterijima pa također i prostorno nejedinstvene, ali usprkos tomu predstavljaju određene zaokružene industrijske cjeline. Na taj način se na području Jugoslavije mogu identificirati četiri glavne industrijske regije: 1. Sjeverozapadna industrijska regija – zapadna Hrvatska i cijela Slovenija s glavnim središtima u Zagrebu, Ljubljani, Mariboru i Rijeci; 2.

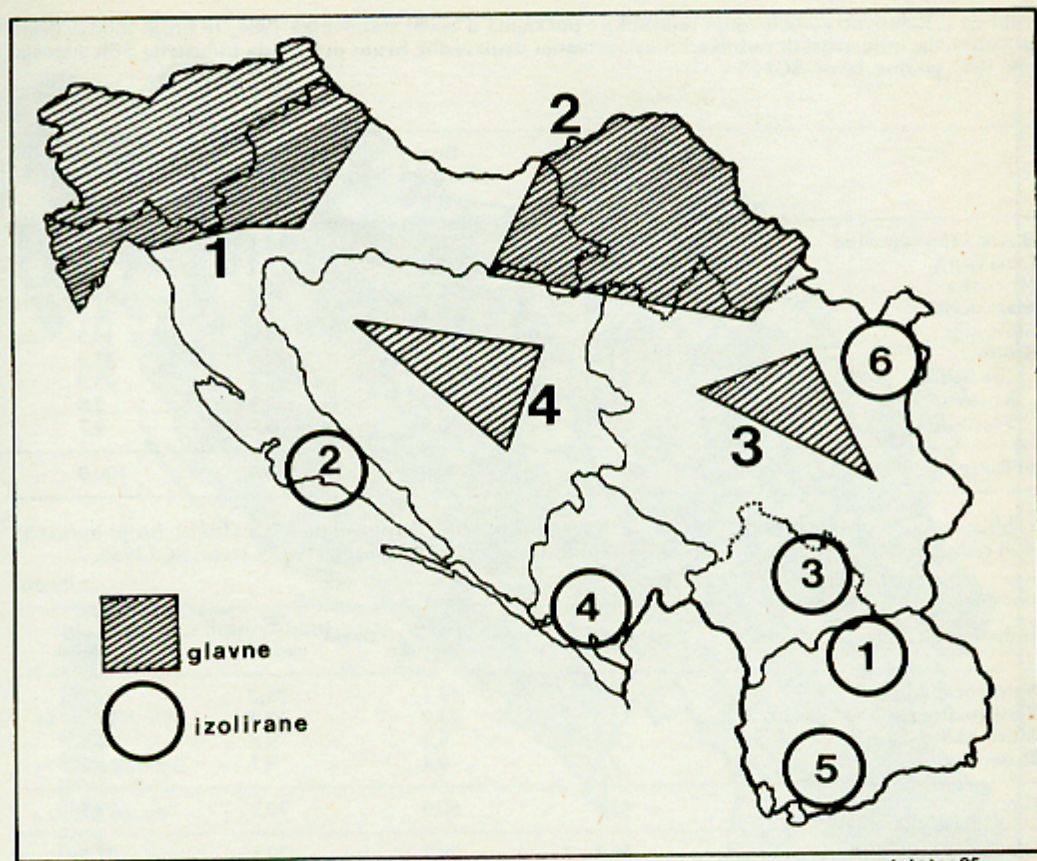

Graf 6. prostorni raspored apsolutnog broja industrijskih radnika po svim općinama u SFR Jugoslaviji 1981. godine

Graph 6 Spatial distribution of the absolute number of industrial workers in the communes of Yugoslavia 1981.

Sjeveroistočna industrijska regija – istočna Hrvatska, Vojvodina i beogradsko industrijsko čvorište, s glavnim središtima u Beogradu, Novom Sadu, Subotici i Osijeku; 3. Moravska industrijska regija – središnji dio užeg područja Srbije, s glavnim središtima u Nišu i Kragujevcu, te 4. Bosanska ili središnja industrijska regija – područje središnje Bosne, s glavnim centrima u Sarajevu, Zenici, Banjoj Luci i Tuzli. U izboru izoliranih (sekundarnih) industrijskih regija najrealnije je prema broju industrijskih radnika izdvojiti šest (iako ih vjerojatno ima i više): 1. Skopska (Skopje – Kumanovo – Tetovo), 2. Kosovska (Priština – Titova Mitrovica), 3. Pelagonijska (Bitola – Prilep), 4. Borska (Knjaževac – Bor – Majdampek), 5. Crnogorska (Tigograd – Nikšić – Cetinje) i 6. Splitska (Šibenik – Trogir – Split – Omiš).

I među glavnim, pa donekle i izoliranim (sekundarnim) industrijskim regijama postoje značajne regionalne razlike, kako prema koncentraciji industrijskih radnika tako pogotovo i po strukturi i opremljenosti industrije. Očito je, kao što se to može i objektivno očekivati s obzirom na povijesni razvoj i druge lokacijske faktore, najjača industrijska koncentracija

Graf 7. Hipotetička varijanta izdvajanja glavnih (četiri) i izoliranih (šest) industrijskih regija u SFR Jugoslaviji na temelju prostornog rasporeda apsolutnog broja industrijskih radnika 1981. godine

Graph 7. Hypothetical variant of differentiation of four main industrial regions in Yugoslavia and six isolated ones, based on the spatial distribution of the absolute number of industrial workers (1981).

ostvorena u sjeverozapadnoj industrijskoj regiji, jer ona obuhvaća samo oko 19 posto jugoslavenskog stanovništva, a tu se nalazi više od 28 posto ukupnog industrijskog radništva zemlje, koje ostvaruje oko 30 posto vrijednosti narodnog dohotka. Najmanje izrazita industrijska koncentracija ostvorena je u moravskoj i bosandkoj industrijskoj regiji (Tablica 2). Sve četiri glavne industrijske regije zauzimaju manje od polovice površine Jugoslavije (43,8 posto), ali je u njima koncentrirano više od 60 posto stanovništva i više od 70 posto industrijskih radnika, a tu se ostvaruje gotovo 73 posto narodnog dohotka zemlje. Bez sumnje su upravo u tim regijama najintenzivniji i kompleksni procesi industrijalizacije, odnosno snažnog utjecaja industrije na raznoznačno mijenjanje geografskog prostora.

U kvalitetnija mjerila prostornog rasporeda industrije, koja omogućuje i nešto suptilniju regionalizaciju, odnosno tipizaciju općina prema razini razvijenosti industrije, pripadaju također i stupanj industrijalizacije, lokacijski kvocijenti i neka druga. Stupanj industrijalizacije (broj industrijskih radnika na tisuću stanovnika) pokazuje još uvijek goleme razlike u industrijskoj razvijenosti među jugoslavenskim federalnim jedinicama: godine 1981. bilo je prosječno u Jugoslaviji 100 industrijskih radnika na tisuću stanovnika, a taj je stupanj industrijalizacije za Kosovo iznosio samo 40, Crnu Goru 67, Makedoniju 85 i Bosnu i Hercegovinu

Tablica 1. Relativno sudjelovanje republika i pokrajina u broju stanovnika 1984., te broju industrijskih organizacija, industrijskih radnika i u ostvarivanju društvenog bruto proizvoda industrije SFR Jugoslavije 1983. godine. Izvor: SGJ 85

	Posto			
	Broj stanovnika	Broj industrijskih pogona	Industrijskih radnika	Društveni proizvod industrije
Bosna i Hercegovina	18,5	16,1	16,1	13,3
Crna Gora	2,6	2,1	1,7	1,6
Hrvatska	20,3	22,8	22,2	21,1
Makedonija	8,6	6,2	7,5	6,0
Slovenija	8,4	17,5	14,9	19,5
Srbija	41,6	35,3	37,6	35,6
Uža Srbija	25,2	22,8	25,5	23,9
Kosovo	7,4	2,2	2,9	2,0
Vojvodina	9,0	10,3	9,2	9,7
SFR Jugoslavija	100,0	100,0	100,0	100,0

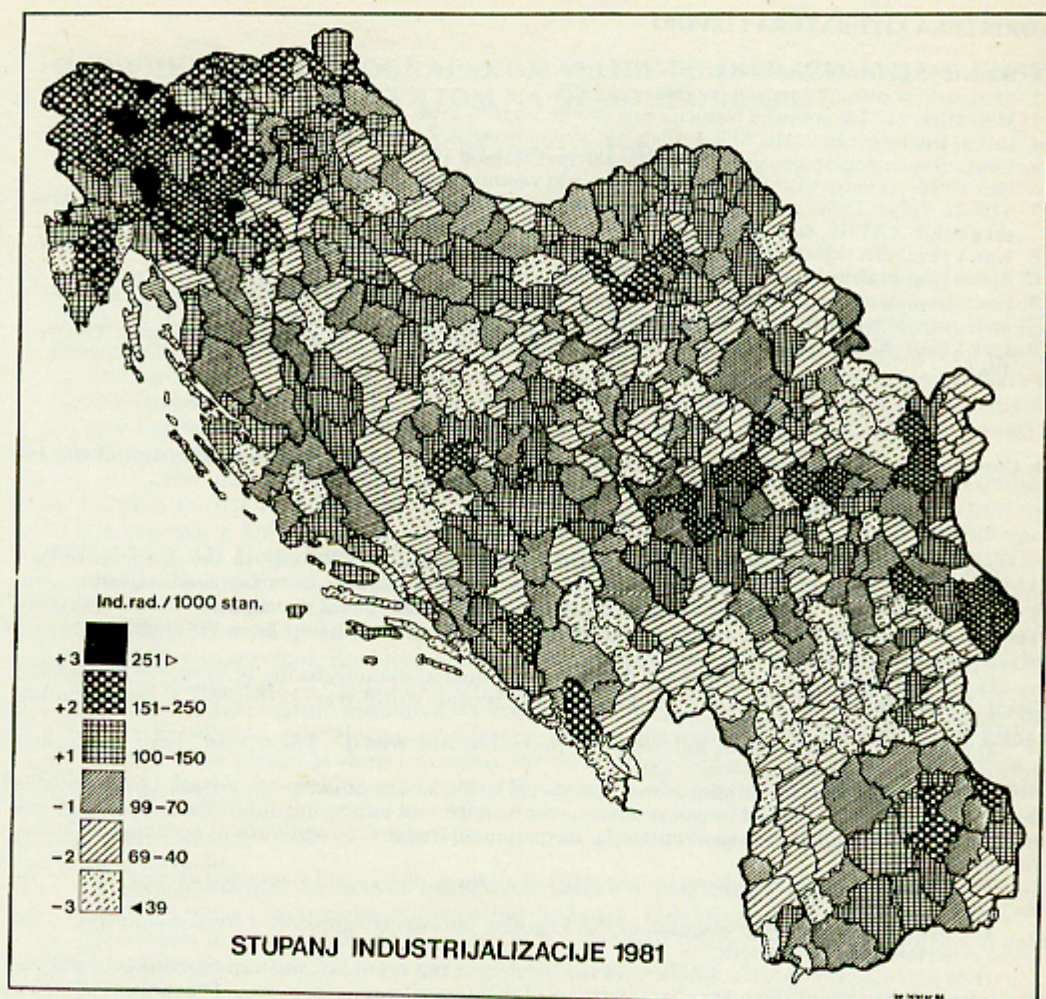
Tablica 2. Sudjelovanje glavnih industrijskih regija u površini, broju stanovnika (1981.), broju industrijskih radnika (1983.) i formiranju ukupnog narodnog dohotka Jugoslavije (1982.). Izvor: SGJ 1985.

Industrijska regija	Posto			
	Površina	Broj stanovnika	Industrijskih radnika	Narodni dohodak
Sjeverozapadna	15,3	19,1	28,2	29,8
Sjeveroistočna	15,5	23,2	22,7	27,2
Moravska	6,5	9,1	9,6	7,6
Bosanska	6,5	9,4	9,7	8,3
Ukupno	43,8	60,9	70,2	72,8
Ostali dio SFRJ	56,2	39,1	29,8	27,2
SFR Jugoslavija	100,0	100,0	100,0	100,0

nu 86; Srbija bez pokrajina imala je gotovo prosječnu vrijednost – 99, dok su ostale jedinice imale iznad prosječni stupanj – Vojvodina 104, Hrvatska 110 i Slovenija 185. Razlike postoje i između glavnih industrijskih regija: 1983. stupanj industrijalizacija s SFRJ iznosio je prosječno 110, dok je u četiri glavne industrijske regije iznosio 127, s najizrazitijom koncentracijom u sjeverozapadnoj glavnoj industrijskoj regiji – 162.

Na temelju stupnja industrijalizacije i lokacijskog kvocijenta svrsishodno je obaviti tipizaciju svih općina u Jugoslaviji, kako bi se još bolje uočile regionalne i lokalne razlike u industrijskoj razvijenosti. Ako općine i gradove u Jugoslaviji svrstamo (tipiziramo) u nekoliko grupa iznad i nekoliko grupa ispod jugoslavenskog prosjeka stupnja industrijalizacije, pa zatim dobivene vrijednosti apliciramo na kartu, dobit ćemo još plastičniju sliku prostornog rasporeda rudarstva i industrije u našoj zemlji. Izrazito visoku razinu koncentracije industrijskih radnika (treća grupa iznad prosjeka – s više od 250 radnika u industriji na tisuću stanovnika) ima tek devet općina u Jugoslaviji (ili 1,9 posto općina), a sve su locirane u Sloveniji (1981. godine). U drugoj grupi iznad prosjeka (od 150 do 250) nalazi se 61 općina (ili 12,8 posto općina), od kojih su 32 u Sloveniji. U prvoj grupi iznad prosjeka (100 do 150) nalazi se čak 110 općina (ili 23,2 posto), od kojih je 29 u Hrvatskoj, 25 u Bosni i Hercegovini, 23 u Srbiji bez pokrajina, itd. U prvoj grupi ispod prosjeka (100 do 70) nalaze se 102 općine (ili 21,5 posto), od kojih 29 u Hrvatskoj, 26 u Bosni i Hercegovini, 25 u Hrvatskoj, 22 u Srbiji bez pokrajina, itd. Konačno, u trećoj grupi ispod prosjeka (manje od 40) nalazi se 85 općina (ili 17,9), od kojih se 27 nalazi u Srbiji bez pokrajina, 17 u Bosni i Hercegovini, 15 u Kosovu, itd.

Ako bismo i u Jugoslaviji na temelju kvalitetnijih kvantitativnih mjerila, odnosno prema mjerilima razvijenih industrijskih zemalja o hijerarhiji regija, željeli naznačiti glavne indu-

Graf 8. Prostorni raspored razine stupnja industrijalizacije, odnosno broja industrijskih radnika na tisuću stanovnika po svim općinama u SFRJ Jugoslaviji 1981. godine, te izdvajanje šest osnovnih tipova općina (tri tipa iznad i tri tipa ispod prosjeka SFRJ) na osnovi vrijednosti ovog pokazatelja

Graph 8 Spatial distribution of industrialized areas (degrees of industrialization), i.e., the number of industrial workers per 1000 inhabitants in all the communes of Yugoslavia 1981 and differentiation into 6 basic types of communes (three types above and three below the average for Yugoslavia), based on above indicator.

strijske regije, onda bi se na području naše zemlje mogla izdvojiti najvjerojatnije samo jedna takva prava industrijska regija – to je već spomenuta »slovenska industrijska potkova«. Za sve ostale industrijske regije, više bismo mogli govoriti kao o koncentracijama industrije uz velika i veća gradska središta, dakle bez kontinuiteta u širem geografskom prostoru. Zapravo, razvojem postindustrijskog društva, kriteriji i poimanja industrijske regije stubokom se mijenjaju, jer se bitno mijenja struktura industrije kao i jačina i kvaliteta njezina »zračenja« inovacija u geografski prostor. Stoga i navedene pristupe razmatranju prostornog rasporeda, odnosno regionalizacije, industrije u Jugoslaviji valja shvatiti tek kao jednu od mogućnosti i to u skladu s, u ovom trenutku, dostignute razine razvijenosti jugoslavenske industrije.

KORIŠTENA LITERATURA I IZVORI

1. Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1955.
2. Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1985.
3. Mijo Mirković: *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968.
4. Dušan Bilandžić: *Historija SFR Jugoslavije, glavni procesi*, Zagreb 1978.
5. Veljko Rogić: *Regionalna geografija Jugoslavije I*, Zagreb 1982.
6. Igor Vrišer: *O industrijski geografiji*, *Geografski vestnik XLVI*, Ljubljana 1974.
7. STanko Žuljić: *Jedan pristup prostornog razmještaja industrije, na primjeru SR Hrvatske*, *Geografski glasnik XXVIII*, Zagreb 1966.
8. Ivan Crkvenčić: *Utjecaj industrijalizacije i urbanizacije na prostorni raspored radne snage Hrvatske*, *Radovi Geografskog instituta*, Zagreb 1968.
9. Dragutin Feletar: *Lokacijski kvocijent i regionalni faktor kao pokazatelji prostorne distribucije i trenuta razvoja industrije u SR Hrvatskoj*, *Radovi Geografskog zavoda 19*, Zagreb 1984.
10. Igor Vrišer: *Razmještaj industrije u Jugoslaviji*, *Zbornik XI. kongresa geografa Jugoslavije*, Titograd 1983.

Summary

A Contribution to the Better Understanding of the Regionalization and periodization of the Industry of Yugoslavia

by Dragutin Feletar

Research of the developmental phases of the Yugoslav industry belongs to the domain of geography also, since the historical development and the tradition of manufacturing goods constitute important factors in the elucidation of the development level and spatial distribution of contemporary Yugoslav industry. In this paper, the author differentiates the following four basic development phases of the industry in the South Slav countries:

1) Phase of manufacture (till 1870), 2) phase of industrial manufacturing or «railroad phase» (till 1918), 3) Yugoslav industry between the First and the Second World War (1918–1945), 4) contemporary Yugoslav industry (1945–1985).

The industrial development following the Second World War (i.e. Phase Four) has been further sub-divided into the following four stages:

1) the era of centralist administration (1945–1953), 2) the era of extensive growth of the «golden era» (1954–1965), 3) the era of intensive investment activity and increasing dependence on foreign imports (1965–1979), and 4) the era of industrial development under the conditions of economic stabilization (1979–1985).

The author discusses the characteristic traits of all these phases and stages and gives all the necessary explanations.

The problem of the regionalization of the Yugoslav industry is approached from three aspects, i.e., three criteria have been used:

1) As his first criterion, the author uses the borders of the republics and autonomous provinces of Yugoslavia and explains the main characteristics of this type of regionalization; 2) The author regionalizes contemporary Yugoslav industry according to the spatial distribution of industrial workers in the communes throughout the whole country. Thus he obtains 4 main industrial regions and 6 isolated ones; 3) The author regionalizes the Yugoslav industry according to the degree of industrialization, i.e., the share (number) of industrial workers per 1000 inhabitants of the communes of Yugoslavia.

Thus a more realistic picture has been obtained of the levels of industrialization attained in the individual regions of Yugoslavia.